

HVORDAN STUDERE FRAFLYTTING? MED OTTAR BROX I BAKSPEILET

Svein Jentoft, Norges fiskerihøgskole, UiT Norges arktiske universitet

Da Universitetet i Tromsø ble etablert i 1972, var fraflyttingen fra Nord-Norge et tema i tiden. Mye fokusert var også det sviktende befolkningsgrunnlaget i mange nordnorske bygder. Landsdelen sto her overfor en betydelig utfordring som krevde politiske svar. Men var fraflyttingen fra utkantstrøk nødvendigvis et onde som burde bekjempes? Eller var det noe myndighetene tvert om burde oppmuntre og legge til rette for? Lå løsningen i å konsentrere bosettingen? I det politiske miljø var meningene delte, men også i forskningen var det ulike syn. I dette bildet trådte Ottar Brox fram med en tilnærming som vektla aktøren, husholdet og lokalsamfunnets roller.

Innledning

Det nye universitetet ble sett på som et viktig bidrag til å skape vekst og utvikling i landsdelen, til å likestille Nord-Norge med landet ellers og til at fraflyttingen ville stoppe opp. Universitetet skulle sikre at nordnorsk ungdom ikke lenger behøvde å dra sørover for å ta høyere utdanning. Det ville motvirke at landsdelen ble tappet for sin best utdannede ungdom, og at viktige stillinger ble stående ledige av mangel på kvalifiserte søkere.

Ved Universitetet i Tromsø ble fraflyttingen en faglig problemstilling. Ble folk tvunget eller lokket til å flytte? Var årsaken å finne på landsbygda eller i byene, eller kanskje begge steder? Hadde problemet sin årsak i de nordnorske næringene – fiskeriene og landbruket – eller i mangel på industriarbeidsplasser? Var fraflyttingen en naturlig prosess, et uunngåelig resultat av moderniseringen av Nord-Norge? Eller skyldtes fraflyttingen en forfeilet distriktspolitik? Den da fungerende Landsdelskomiteen for Nord-Norge lurte på om den lange vinteren og det dårlige været måtte ta noe av skylden. Spørsmålene var mange og svarene ikke alltid like godt funderte.

Definisjonen av problemet var en del av problemet. Mangel på enighet om hva problemet var, eller om det i det hele tatt var et problem, gjorde det også vanskelig å komme overens om hvor løsningen lå, om den i den hele tatt fantes. Om problemet var så mangesidig som det kunne tyde på, måtte løsningen blir tilsvarende sammensatt. Nordlendingene var imidlertid langt på vei samstemte i én ting: Svaret på fraflyttingsproblemet lå i hvert fall ikke i EU, eller EF, som var betegnelsen den gang. Debatten om norsk EF-tilslutning raste samtidig med åpningen av Universitetet i Tromsø. Ved folkeavstemningen i 1972 sa over 70 prosent av den nordnorske befolkningen nei til medlemskap, mot 53 prosent i landet ellers. Nordpå så en EF og fraflyttingsspørsmålet i sammenheng: EF-medlemskap ville rett og slett være feil medisin på en uklar diagnose.

Vårt ansvar

Nord-Norge-problemet, fraflyttingen og EF-saken engasjerte forskere og studenter ved UiT. Fremst i rekken sto Ottar Brox som nyansatt professor ved det samfunnsvitenskapelige instituttet. Han var en talefør motstander av norsk EF-medlemskap. Mye av holdningen hans forelå i boka han publiserte noen år tidligere: *Hva skjer i Nord-Norge?*¹ Det nordnorske fisket og landbruket ville etter hans mening ikke overleve et EF-medlemskap. Slik ble det også tenkt da medlemskap var oppe til ny folkeavstemning 22 år senere (EF hadde da skiftet navn til EU). Da Nordlys-redaktør Ivan Kristoffersen så forhandlingsresultatet i 1994, skiftet han standpunkt fra ja

¹ Brox 1967.

til nei. Uten nasjonal kontroll med fiskeressursene ville ikke Nord-Norge klare seg, mente han.

Folkeavstemningen sørget igjen for å holde Norge utenfor. I stedet fikk vi EØS-avtalen, der fiskeri og jordbruk er unntatt. I dag, 30 år etter at nordmenn gikk til urnene og sikret nasjonal råderett over fiskeressursene og landbrukspolitikken, må en kunne konstatere at om den nasjonale kontrollen var nødvendig, var den ikke tilstrekkelig for å sikre bosettingsmønsteret i Nord-Norge. Hva som enn har skjedd med bosettingen, så hviler ansvaret på oss selv.

Nasjonal kontroll har ikke reddet den desentraliserte bosettingen. Derfor diskuteres fraflyttingsproblemet fortsatt. De gamle argumentene om behovet for stordrift og byvekst som Brox problematiserte, høres stadig. Dette til tross for at det samfunnsvitenskapelige kunnskapsgrunnlaget er betydelig styrket siden *Hva skjer i Nord-Norge?* kom ut i 1966, og burde få oss til å tenke mer nyansert.

Boka hans ga oss bedre forstand på situasjonen nordpå. Den var banebrytende ved å vise det funksjonelle ved rurale produksjonsformer i liten skala, utøvd i pakt med naturgrunnlaget. Det desentraliserte bosettingsmønsteret hadde kvaliteter som ikke burde skusles bort. Den omfattende faglige produksjonen om nordnorske erfaringer og utfordringer som har blitt til siden, har i stor grad fulgt i hans fotspor. Man kan ikke lenger skyldes på mangel på kunnskap om Nord-Norge og fraflyttingsproblemet.

Hvem flytter?

Både for Ottar Brox og det samfunnsvitenskapelige fagmiljøet ved Universitetet i Tromsø var en-faktor-forklaringene utilstrekkelige. Nord-Norge er geografisk stort og ulikt sammensatt. Finnmark er forskjellig fra Nordland og Troms, og Nordland har trekk som er særegne. De økologiske, økonomiske og kulturelle betingelsene varierer både mellom og innad i fylkene. Løsninger på fraflyttingsproblemet måtte derfor fange opp disse forskjellene. Situasjonen på kysten er ulik den i innlandet, men kan gi samme utfall på flyttestatistikken. Men selv om betingelsene er ulike, var de ikke avgjørende, ifølge Brox, de gir bare forskjellige betingelser for hva folk kan få til der de bor.

Folk har fantasi og skaperevne, og bosettingsstrukturen er sluttresultatet i en lang rekke individuelle handlingsvalg om liv og karriere, herunder bostedsvalg. Det du har begynt med, har en tendens til å bestemme det du gjør i neste omgang. Har du først flyttet til byen, er sjansen stor for at du blir værende der du er. Den første jobben bidrar til å bestemme valget av den neste. Ens karriereforløp er ikke nødvendigvis forhåndsbestemt, men summerer seg opp over tid. Slik oppstår også bosettingsmønsteret og endringene i det.

I avhandlingen *Avfolkning og lokalsamfunnsutvikling i Nord-Norge*, som først ble publisert i 1968, senere revidert og gitt ut i 1971 som stensil, avviser Brox det han kaller «økologisk determinisme».² Han sier på side II-2: «Økologiske forhold bestemmer ikke hva slags bosettingsstruktur vi skal ha i et område, like lite som de bestemmer hva slags sosialt og økonomisk liv som skal utfolde seg i området. Betydningen av ressursfordeling o.l. [...] er at slike faktorer setter grenser og gir muligheter for forskjellige tilpasninger.» Denne måten å se fraflyttingsproblemet på var ny da, men er ikke blitt mindre relevant i dag.

En stor del av Brox' fraflyttingsanalyse er viet ungdommen. Han fant at det er primært de som flytter, ikke etablerte familier. Ungdom kunne av flere grunner ha vanskelig for å finne seg til rette på bygda. Som eien- domsløse og kapitalfattige kunne de ikke enkelt starte egen virksomhet, men var avhengige av jobbtilbud utenom husholdet. Arbeidsmarkedet lokalt kunne være stengt eller for ensidig for de unge. Ungdom har gjerne utferdstrang. De vil se seg om, oppleve ting de ikke finner i hjembygda, for eksempel utdanningsmuligheter. Da måtte de til byen eller endog ut av landsdelen.

Utdanningsvalg

Min generasjon ungdom måtte sørover for å studere, om vi ikke ønsket å bli ingeniør (der det var utdanning i Narvik), lærer eller sykepleier. Etter fem–seks år i Oslo, Bergen eller Trondheim var hjemlengselen ikke like akutt, og mange fant det best å bli værende der de var, eller bosette seg andre steder i Sør-Norge. Jobbmulighetene for ungdom med høyere utdanning var dårligere i nord enn i sør i landet. Det som først var ment

² Brox 1971.

som et tidsbegrenset opphold sørpå, skulle for mange vise seg å bli permanent. Nord-Norge ble dermed tappet for sin høyest utdannede ungdom. Det noe tvilsomme ordet «braindrain» dukket opp i Brox' tekster.

Utbyggingen av høyere utdanningsinstitusjoner i Nord-Norge har sørget for at dette ordet er blitt borte. Ingen snakker om det lenger. Nordnorsk ungdom trenger ikke å dra ut av landsdelen for å studere, slik min generasjon måtte. Vi hadde selvsagt ikke vondt av det. Det var på alle måter en nyttig erfaring. Men, må en tro, det hadde konsekvenser for samfunnsutviklingen i Nord-Norge at så mange av oss ikke vendte tilbake etter endt utdanning. I dag, med to nordnorske universiteter og campuser i flere byer i landsdelen, er dette problemet så godt som løst. Det er knapt et studium sørpå som ikke også finnes nordpå.

Men bosettingsmønsteret ikke er konsolidert, som Brox hevdet i oppfølgeren³ til *Hva skjer i Nord-Norge?*. Som Jan Einar Reiersen diskuterer i kapittel 5, må vi søke andre steder for å finne gode svar på hvorfor flyttetallene fortsatt peker i negativ retning. Men hvordan og hvor skal vi lete, hva skal vi i dag søke etter? Det er sannsynlig at en vil finne andre årsaker til flyttestrømmene enn de som gjaldt på 60- og 70-tallet da Brox gjorde sine undersøkelser.

Brox mente måten arbeidslivet var organisert på, var en viktig faktor.⁴ Ungdommens begrensning var «at praktisk talt alt næringsliv er familiært organisert» og dermed stengt for ungdom på jakt etter jobb i eget lokalsamfunn. Denne familiebaserte organiseringen er i dag mindre utbredt enn den gang, men trekk ved næringslivets organisering er fortsatt å regne med. Det er like nødvendig i dag å bringe inn ungdommens «opportunitetssituasjon» – et begrep som går igjen i hans flytteanalyse.

Rasjonelle valg

Brox insisterte på at en må uteske folks, herunder ungdommens, egne grunner for å flytte. De følger ikke bare strømmen, men vurderer hvilke alternativer de har og ser. Flyttebeslutninger er også karrierebeslutninger. De er individuelle valg under betingelser som er sosiale, kulturelle, politiske og naturbestemte. I stedet for trendanalyse av flyttemønstre på makronivå og

³ Brox 1984.

⁴ Brox 1971, V–62.

psykologiske preferanseundersøkelser på mikronivå må flyttebeslutninger ifølge Brox sees på som et rasjonelt valg der den enkelte spør seg selv: Hva vinner og taper jeg på å flytte, alle ting tatt i betraktning?

I *Hva skjer i Nord Norge?* viste han at regnestykket for den enkelte kan falle ut til fordel for å bli boende i bygda. Det er godt mulig at kontantinntektene vil øke gjennom lønnsarbeid i byen, men det gjør også kostnadene. Med billig bolig hjemme, inntekter fra jord, skog og hav, lokal matauke samt den handsrekning en får fra naboer om det trengs, er det ikke sikkert at det «lønner seg» å flytte. Skal en forstå hvorfor avfolking skjer, må en som forsker ifølge Brox inn i den kalkylen folk setter opp for seg selv, slik han selv gjør det i sin Hamarnes-studie fra 1964 (se Nergård, kapittel 15). Det intuitivt uforklarlige blir da rasjonelt forklarlig. Hva som måtte være lønnsomt for samfunnet som helhet, er i denne sammenheng ikke relevant. Folk tenker på egen økonomi, ikke på sitt bidrag til bruttonasjonalproduktet.

Hvor rasjonelle valgene er, kan undersøkes grundigere enn det Brox gjorde i Hamarnes-studien og i artikkelen om utvekslingen av kokefisk naboer imellom fra 1966 (se Ose, kapittel 10). Folk har sammensatte, men ofte lite gjennomtenkte grunner for å velge som de gjør. De har også begrenset informasjon om valgalternativer og har vansker med å spå hva en vil oppnå ved å velge det ene eller det andre. Folk handler ofte på innskytelse og alltid under grader av usikkerhet. De har bedre kunnskap om hva de har, enn om hva de får.

Flyttegrunner

For ungdom kan bylivet være tiltrekkende i seg selv. Kanskje oppleves den sosiale kontrollen for trykkende i hjembygda. De flytter til byen ut fra et ønske om større frihet, men gir da slipp på den tryggheten de finner hjemme.⁵ Oslo gir en smak av den store verden. Om det var lurt å flytte, kan en bare vurdere i ettertid. Kanskje hadde de urealistiske forventninger om hva byen ville gi. Den dagen ungdommer stifter egen familie, skifter gjerne prioritetene. Da tenker de gjerne annerledes om livet i hjembygda.

Hos Brox framstår bosettingsmønsteret som et samlet resultat av slike individuelle lokaliserings- og karrierebeslutninger. Dette mønsteret blir

⁵ Bauman 2000.

bare forståelig, mente han, om en analyserer regnestykket til aktører på mikronivå, som han også gjør i *Hva skjer i Nord-Norge?*. Som hans mentor Fredrik Barth insisterte på,⁶ forklarer en ingen ting ved å beskrive mønsteret; det er prosessene som frambringer det som må beskrives. Dette er kjernen i Barths «prosessanalyse», som inspirerte Brox og mange andre samfunnsforskere ved Universitetet i Tromsø, særlig de innenfor antropologifaget.

Brox førte dette resonnementet et steg videre: Skal en bevare bosettingen, må myndighetene påvirke prosessene slik at folks flytteberegning faller ut til fordel for bosetting i distriktene. Folk velger rasjonelt under betingelser som myndighetene kan styre gjennom tilskudd, skattelette og annen tilrettelegging som gjør det regningssvarende å bli værende eller flytte tilbake. Myndighetene kan også endre betingelsene indirekte gjennom næringspolitikken og lovgivningen.

Flytteprosessen forsterkes kumulativt. Man lærer av egne og andres erfaringer. Når naboer eller ungdomsvenner flytter, blir det mer aktuelt for en selv å gjøre det samme. Den enes valg påvirker dermed den andres valg. Sammen endrer de opportunitetssituasjonen for hverandre. De endrer også hverandres opplevelse av den. Både optimisme og pessimisme er smittsomt. Hvem vil bli værende når alle andre forlater? Lokalsamfunnet blir i seg selv en forklaringsfaktor, det endrer karakter når det utarmes. Nettverkene svekkes, og når skolen og butikken forsvinner, blir lokalsamfunnet etter hvert ubeboelig. Det blir et ensomt sted der en ikke klarer seg alene. Da flytter også etablerte familier.

Den spredte bosettingen etablerer en mulighetsstruktur for folk som vurderer hvor de vil bo. Den tilbyr en egen livsform som en ikke finner i sentrale strøk. Lokalsamfunn som fungerer, beholder og tiltrekker seg nye folk. En vil helst bo der en kjenner andre og best får oppfylt sine sosiale behov. Folk må da velge blant steder, akkurat som de må velge blant de jobber som tilbys på arbeidsmarkedet. Brox mente at den spredte bosettingen krevde at man kunne skape sine arbeidsplasser selv. Da kunne de også ha et reelt valg mellom å bli boende der de vokste opp – eller flytte. «Skaff deg et alternativ!» skriver Røvik og Teigen (kapittel 11). Da stiller du sterkere på arbeidsmarkedet og har noe å falle tilbake på om livet i byen ikke svarer til forventningene.

⁶ Barth 1981.

Det er ikke tilstrekkelig å rette søkelys mot individuelle flyttebeslutninger. En må også ha blikk for kvaliteter ved stedet/bygda de velger å flytte fra eller til. Et lokalsamfunn er mer enn et sted på kartet. Det tilbyr mer enn bosetting. Det gir også tilhørighet, hjemmefølelse og identitet. Alt dette får man i gave ved å vokse opp der.⁷ Tilhørighet danner forutsetning for at den lokale erfaringskunnskapen holdes levende, noe som er forutsetning for, og delvis et resultat av, den lokale næringsutøvelsen. Noen må fiske for at fiskerikunnskapen og fiskerikulturen skal holdes ved like. Når denne kulturen er levende, vil flere bli fiskere.⁸ Når et lokalsamfunn tømmes for folk, er det mer som skjer enn at «lyset i husan» slukkes. Det er en verden som går under. Folk føler et savn etter det lokalsamfunnet der en vokste opp, som aldri helt utslettes. Når de flytter til byen, flytter de hjemmefra, og når de reiser tilbake, reiser de hjem.

Flytteopplevelser

Ingen flytter hjemmefra med lett hjerte. En risikerer å miste noe kjært som stikker dypere enn den kalkylen Brox så for seg. Det er slik vi må forstå det som skjedde med fiskeværet Bugøynes i Øst-Finnmark på 1980 tallet. Stedet var i akutt krise etter at filetfabrikken stengte. I stedet for at fraflytting skulle skje enkeltvis, ville innbyggerne flytte sammen til en kommune som var villig til å ta dem imot. De hadde ikke noe ønske om å forlate bygda, men om de ikke lenger kunne bo på Bugøynes, ville de i det minste berge det lokale fellesskapet. De fryktet splittelse og tap av nettverk om de flyttet hver for seg.⁹

Den lykkelige enden på historien var at de slapp å realisere den kollektive flytteplanen da bedriften ble berget og kongekrabben ga nye inntekter. I dag er Bugøynes et sted som blomstrer av tiltakslyst og oppfinnsomhet som har resultert i et imponerende antall bedriftsetableringer. Bugøynes etterlater dermed en lærdom som samfunnsforskere bør følge: Skal en forstå fraflytting, konsolidering eller tilflytting, må en ikke bare ha søkelys på hva som skjer *med* lokale samfunn, men også hva som skjer *i* dem. Brox' søkelys på rasjonaliteten i individuelle flyttebeslutninger gir en nødvendig,

⁷ Jentoft 2023.

⁸ Beyer Broch 2022.

⁹ Apostle mfl. 1998.

men ikke tilstrekkelig innsikt i slike prosesser, men kan være et inntak til å forstå hva som skjer i lokalsamfunnet.

Emosjoner inngår i våre preferanser og kan ikke ekskluderes fra valganalysen.¹⁰ Hjemlengsel er en følelse som ikke kan ignoreres. Den var sterk blant evakuerte finnmarkinger som hadde det travelt med å komme seg hjem da krigen sluttet i 1945. Folk har komplekse motiver, og økonomiske kalkyler er ikke det eneste som står i hodet på dem, heller ikke i deres bosteds- og jobbvalg. Som medlem i et lokalsamfunn har du andre verdier og preferanser enn som aktør i markedet. Bugøynes-folket tenkte ikke som økonomer, men som sosiologer da de ville flytte som gruppe. De oppfattet seg selv som et «vi».

Ingen av oss er «kalkulasjonsmaskiner» på alle livets områder, slik den franske sosiologen Marcel Mauss påpekte.¹¹ Heller ikke forskere er det i sin forskning. En kan ikke kreve av forskere at de skal være likegyldige til at kysten avfolkes. Det var heller ikke Ottar Brox. Det finnes nok de som velger sine forskningstemaer bare ut fra karriereambisjoner og prestisje. De aller fleste av de forskere jeg har kjent, har imidlertid følt på et sosialt ansvar, et ønske om å gjøre nytte for seg. De vil bidra til å løse et samfunnsproblem. Slik var det i høyeste grad for Brox. Både som forsker og politiker ønsket han å gjøre sitt for å forhindre at bygder som hans egen var dømt til å dø. Han ville at folk skulle kunne ha muligheter til å skaffe seg et levebrød der de hadde røtter og ville bo. Så var det kanskje et paradoks at han bodde det meste av sitt liv sørpå. Men han flyttet selv aldri i sitt hode og hjerte fra Medby på Senja der han vokste opp. Filmen som ble laget om han (*Kampen for kysten*), viser dette med all tydelighet.¹²

Utvendig og innvendig

Brox' modell bygger implisitt på ideen om at samfunnet manifesterer seg for oss som noe mer enn bare insentiver, slik økonomer gjerne tenker. Hos Brox framstår samfunnet, herunder lokalsamfunnet, også som «muligheter og begrensninger» for individer som vil realisere sine ønsker om et godt liv. Han kunne imidlertid ha gjort et poeng av at lokalsamfunnet også melder seg gjennom institusjoner, kultur, moral, normer og forventninger som vi

¹⁰ Elster 1998.

¹¹ Mauss 1966.

¹² Regissør Hans Eirik Voktor. <https://tv.nrk.no/program/KOID75006623>.

får oss overlevert, internaliserer og langt på vei tar for gitt. Lokalsamfunnet er både utenfor og inne i oss, som den amerikanske sosiologen Peter Berger sier.¹³ Det skaper en arena for levd liv, en virker også formativt, slik det fungerte for Brox selv, som Nils Aarsæther beskriver (kapittel 2).

Derfor må også flytteanalyser ha blikk for måten det å vokse opp i et lokalsamfunn bidrar til å forme medlemmers opplevelse av seg selv og det fellesskapet de er en del av. Ingen fødes med sine verdier og preferanser. Vi får dem i de sosiale sammenhenger vi inngår i, ikke minst i familie og lokalsamfunn. Vi spør oss ikke bare om hva vi kan få ut av opportunitets-situasjonen. Vi spør også om hva som forventes av oss. Derfor er det ikke nok å trekke inn de materielle og økonomiske sidene ved opportunitetssituasjonen. Da begrenser en seg til å se på de utvendige rammene for valg-handlingen, slik økonomene ser på institusjoner som formidlere av et sett insentiver, herunder regler.¹⁴ For medlemmer danner lokalsamfunnet en opportunitetssituasjon, men er selv mer enn det.

Brox er først og fremst opptatt av lokalsamfunnet som et sted der folk bor og livnærer seg. Han er ikke så interessert i lokalsamfunnet som kulturelt meningsunivers, som gir folk identitet og tilhørighet, der en lærer å skikke seg og vokser opp til å bli gagns menneske. Han hadde ikke særlig sans for kultur- og verdiforklaringer, slik Jens-Ivar Nergård påpeker i kapittel 15 i denne boka. Han kunne vektlagt selve flytterfaringen, om hvordan folk opplever å forlate hjemstedet, hvilke erfaringer de gjør seg i byen, og hva flyttevalget gjør med dem. Ble forventningene oppfylte? Angret de?

Brox' analyseperspektiv var mer tverrfaglig enn gjengs teori om avfolking og flytting på 1960- og 1970-tallet. I sin lokalsamfunnsforskning og flytteanalyse var han imidlertid mer mikroøkonom enn mikrososiolog. Om man er det ene eller andre, vil ha konsekvenser for hva en velger å undersøke empirisk, og hvilke konklusjoner som trekkes. For Brox var lokalsamfunnet primært det som skulle forklares, en avhengig variabel (*explanandum*), ikke det som forklarte – som uavhengig variabel (*explanans*).

Lokalsamfunnet «klareres» ikke som et marked, fordi det ikke er det. Det er et moralsk system, som Harald Eidheim, den første professoren i antropologi ved Universitetet i Tromsø, påpekte i en tekst vi leste i min studietid.¹⁵ Folk er ikke hvemsomhelst for hverandre, som de fremmede en går forbi i Storgata i Tromsø. I godt integrerte lokalsamfunn vet folk om

¹³ Berger 1969.

¹⁴ North 1990.

¹⁵ Eidheim 1981.

hverandre, er kjente gjennom felles oppvekst, ved å bo tett, ved å møtes på arbeidsplassen, i lokalpolitikken eller gjennom fritidsaktiviteter. I lokale samfunn er folk medlemmer, ikke bare innbyggere og deltakere. De føler et «innenforskap» som de ofte ikke finner på det nye stedet. Som en antropolog vil si det: Som medlemmer deler de komplekse statussett. Lokalsamfunn svekkes om folk ikke klarer å fungere sammen. Da får de vanskelig for å løse oppgaver sammen, noe som gjør lokalsamfunnet sårbart.

Men samhandlingen foregår ikke nødvendigvis gjennom kjøp og salg av varer og tjenester mellom rasjonelle, selvsentrerte, nyttefokusede aktører. Lokale samfunn bør ikke bare studeres gjennom et perspektiv om «transaksjonalisme», som Brox fikk av Fredrik Barth.¹⁶ Lokalsamfunnet konstitueres moralsk, ikke som et sett bytterelasjoner. Du bryr deg om dine naboer, ikke fordi du forventer å få noe igjen for det, men fordi du skal. Verdien av sosialt samhold overføres til neste generasjon som etikk, normer og «relasjonelle ferdigheter», som Cato Wadel, også han professor og antropolog ved UiT på 1970-tallet, skrev om.¹⁷

Opportunitetssituasjonen innskrenkes

Jeg har gjennom årene hentet inspirasjon i mange av Brox' skrifter, særlig de om fiskeripolitikk og ressursforvaltning. Dette var et tema som aldri sluttet å oppta han.¹⁸ Det trengs nå kvote- og investeringskapital i en størrelsesorden som gjør etablering vanskeligere enn da Brox skrev *Hva skjer i Nord-Norge?*. Kvoter kjøpes i dag til en sum som langt overstiger verdien av båten, og til en pris langt høyere enn det en uformuende ungdom kan betale. Brox var tidlig ute med å advare mot et slikt system. Han mente det ville føre til avfolking av kystbygdene.¹⁹

Fiskerkarrieren følger nå ikke samme forløp som da ungdom kunne hyre seg som mannskap på en mellomstor båt, lære seg yrket, spare penger, skaffe billig lån i Statens Fiskarbank og så starte opp med en liten båt som siden kunne erstattes med en større. Kvotesystemet har forandret opportunitetssituasjonen for nybegynnere. Brox fant at de lokalsamfunn som ikke hadde fartøyer i mellomklassen, klarte seg dårligere enn de som hadde det,

¹⁶ Paine 1974.

¹⁷ Wadel og Schou Andreassen 1989.

¹⁸ Brox 2023.

¹⁹ Brox 1997.

nettopp fordi den lokale flåten ikke hadde plass for unge rekrutter. Flåten besto ikke bare av store og små båter og ingen midt imellom, som han observerte i sine studier i Canada.²⁰

Hverken der eller her ble den lokale flåtestrukturen planlagt og styrt. En tenker ikke på flåten som et «sysselsettingssystem».²¹ Flåten ble i stedet forstått som en oppsamling av enkeltfartøyer skapt gjennom individuelle investerings- og karrierebeslutninger, oppmuntret gjennom billige lån og et lovgrunnlag som sikret en fiskereid flåte og en førsteomsetning der fiskerne var garantert en minstepris på levert fangst. Dette rammeverket muliggjorde en livslang karriere i fisket, samtidig som det etablerte nødvendige forutsetninger for levende kystsamfunn. Det gjorde slutt på fattigdommen, som var utbredt blant yrkesbrødre i Canada.²² Likevel sluttet mange, og siden reiste de.

Brox tilskrev den åpne adgangen til ressursallmenningen som en viktig forklaring på det spredte bosettingsmønsteret (se Ivar Bjørklund, kapittel 9). Kysten ble opprinnelig spredt bebodd fordi de rike naturressursene var lett tilgjengelige, både fysisk og institusjonelt. Folk trengte ikke å dra langt av gårde for å finne fisk. De måtte heller ikke ha myndighetenes tillatelse til å høste av dem. Det var nok å registrere seg i fiskermanntallet. Nordnorske bygder var, mente Brox, en slags «frontier» (se Einar-Arne Drive-nes, kapittel 8). Folk kunne bosette seg hvor de ville og starte opp for seg selv, uten for store etableringskostnader. Lokalsamfunnet var i seg selv en allmenning.²³ Med fiske på nære felt var det praktisk mulig å være fisker og samtidig ha et normalt familieliv.

Denne situasjonen er nå historie. Ressursallmenningen er langt på vei blitt lukket (se Bjørn Hersoug og Peter Arbo, kapittel 4, og Ragnar Nilsen, kapittel 13). Det er skapt et kvotesystem der rettigheter samles på stadig færre hender, noe som i praksis fører rettigheter ut av kystsamfunnene i Nord-Norge og sørover. Om en lurte på hvordan fraflyttingen fra nordnorske fiskerisamfunn kan begrenses, bør en begynne å lete her. Tilstrømmingen av fiskere i såkalt åpen gruppe tyder på at interessen for å bli fisker fortsatt er til stede.

²⁰ Brox 1972b.

²¹ Jentoft og Wadel 1984.

²² Jentoft og Finstad 2018.

²³ Gudeman 2001.

Egen forskning

I *Hva skjer i Nord-Norge?* og andre av hans skrifter fant jeg inspirasjon og veiledning da jeg i 1971, sammen med en medstudent (Pål Skogmo), tok fatt på diplomoppgaven ved BI. Oppgavens tema vokste ut av vår egen situasjon som nordnorske studenter i Oslo. Vi var opptatte av om det i Nord-Norge fantes ledige, relevante jobber. Ville vi kunne flytte hjem igjen?

Vårt personlige problem var også et samfunnsproblem. Det gjaldt «alle» nordnorske studenter sørpå. Slik var det også med Brox' avfolkningsproblem. Det vedrørte ikke bare hjembygda hans, men mange utkant-samfunn i nord, og særlig der hvor folk livnærte seg ved å kombinere fiske og jordbruk i liten skala. Det å formulere forskningsspørsmål der en tar utgangspunkt i sammenhengen mellom egne livserfaringer og samfunns-messige problemer, krever den type fantasi som C. Wright Mills skriver om i sin bok *The Sociological Imagination*, og som Brox hadde i rikt monn.²⁴ Han er en rollemodell for den som vil drive erfaringsnær, praktisk samfunnsforskning. Dette skrev han også en lærebok om.²⁵

I diplomoppgaven undersøkte vi bosettingspreferansene, karriereønskene og jobbtilbudet nordpå for nordnorske studenter innen økonomi- og ingeniørfag. Hvor utbredt var ønsket om å flytte nordover igjen etter endt utdanning? Var nordnorske næringer, bedrifter og offentlig sektor attraktive? Fantest det nok stillinger å søke på? Var næringsstrukturen med små- og mellomstore bedrifter interessert i ungdom og interessant for kandidater med slik utdanning?

Det teoretiske perspektivet hentet vi i Brox' *Avfolking og lokalsamfunns-utvikling i Nord-Norge*. Denne studien ble siden oppsummert og trukket på i boka *Strukturfascismen och andra essäer*.²⁶ Vi ble ikke bare engasjert i flyttetemaet gjennom å lese Brox, men like mye inspirert av hans metodologiske argumentasjon.

Brox' metode var kvalitativ, mens vår var kvantitativ. Vi distribuerte et spørreskjema blant tre årskull kandidater som i studietiden hadde registrert hjemsted i Nord-Norge, samt til nordnorske bedrifter og offentlige institusjoner. Svarprosenten var hele 80 prosent for begge delundersøkelsene – 320 kandidater og 220 arbeidsgivere besvarte våre spørreskjemaer. Inter-

²⁴ Wright Mills 1959.

²⁵ Brox 1995.

²⁶ Brox 1972.

essen for undersøkelsen var stor i Studieselskapet for nordnorsk næringsliv, der jeg hadde tilhold under skriveprosessen. Den ble også omtalt av Gerd Benneche i Dagbladet etter at våre funn ble sammenfattet i Tidsskrift for samfunnsforskning – min første artikkel i et vitenskapelig tidsskrift.²⁷ Ikke rart at jeg ble interessert i å bli samfunnsforsker.

Dette kapittelet er ikke plassen for å gå nærmere inn på våre resultater. Det er nok å notere at det var langt flere av våre respondenter som ønsket å flytte nordover, enn de som faktisk gjorde det. Kandidatene måtte velge mellom ønsket karriere og ideelt bosted. Det var ikke nok interessante jobber ledige nordpå. Våre funn ga kun et tidsbilde. Utdanningstilbudet og arbeidsmarkedet for nordnorsk ungdom er nå, som nevnt, et annet i dag enn hva det var den gang. Spørsmålet jeg skal diskutere i det følgende, er om analyseperspektivet, som vi hentet fra hans undersøkelse, fortsatt har livets rett.

Modellbetraktninger

Brox starter med å definere «avfolking» som en konsekvens av at «vesentlig færre mennesker enn tidligere velger å etablere eget hushold i hjembygda» (min oversettelse fra svensk). I fortsettelsen sier han at de individuelle valgsituasjonene må innta en sentral stilling i analysen, og at «en *modell* for avfolking må innbefatte de spesifikke faktorer som påvirker individenes karrierebeslutninger».²⁸ Her satte han oss på sporet. Om ikke arbeidsmarkedet klarer å ta unna, vil utdanningssystemet komme til å drenere ungdom ut av landsdelen. Og jo lenger de er borte, desto mindre er sannsynligheten for at de vil vende tilbake.

Brox beskriver karriere som «en serie beslutninger gjennom hvilke individer søker å maksimere visse verdier», mens det faktiske valget påvirkes av den opportunitetssituasjonen de står i, med de muligheter og begrensninger den byr på. Når ungdom er ferdig med sin utdanning, er opportunitetssituasjonen en annen enn da de startet. De har skaffet seg kunnskaper som det finnes bruk for der de ønsker å bo. I løpet av utdanningen og tiden borte endres også livsplanene. Selv om Brox var kritisk til verdiforklaringer, var han likevel åpen for at verdiendringer kunne forklare at folk mistet interessen for å flytte hjem igjen. Vi fant altså for vår del at interessen for å

²⁷ Jentoft og Skogmo 1974.

²⁸ Brox 1973: 55.

flytte tilbake fortsatt var til stede for majoriteten av kandidatene. De hadde altså ikke rukket å bli «søringer» i sitt hode. Men de hadde problemer med å finne seg en jobb de ønsket og var kvalifisert for nordpå. De sto derfor overfor et vanskelig valg som det ikke var lett å finne et rasjonelt svar på.

Brox utleder sine hypoteser og organiserer sine observasjoner rundt tre variabler: 1) verdier, 2) situasjon og 3) kunnskap/kognisjon, som han påpeker både påvirker og kan tenkes å substituere hverandre. Skal en kunne forstå hvorfor noen flytter mens andre holder seg hjemme, må en kontrollere for de situasjonelle betingelsene, så som ressurstilgang, rettigheter, lokal næringsorganisering, markeder etc., målt opp mot attraktiviteten ved de alternativer som finnes utenfor lokalsamfunnet. Folk må vite hvilke muligheter og begrensninger som finnes lokalt og andre steder. De må evne å rangere sine alternativer, slik en rasjonell beslutning i prinsippet krever. Rasjonaliteten gir ikke rom for ambivalens.

Antakelsen om rasjonelle valg er kun et analytisk utgangspunkt som Brox gjorde til et empirisk problem. Hva vet folk om sine muligheter, hvordan tenker de om sine begrensninger, og hvordan begrunner de sine valg? I beslutningsteorien, fra Herbert Simon og framover, har en nyanisert teorien om rasjonelle valg, blant annet fordi full informasjon alltid vil være en mangelvare.²⁹ Her har Brox ingen referanser. Valg er ofte et sjansespill. Konsekvensrike beslutninger, som det å flytte er, preges gjerne av ubestemthet, som ikke blir borte i et regnestykke.

Nye tider

Fraflytting diskuteres fortsatt i faglige og politiske kretser og i media. Mange av de teorier om årsaker og løsninger som Brox argumenterte mot, høres fortsatt. Hans forskning har stort sett prellt av på fiskeri- og distriktspolitikken. Ifølge Hallvard Tjelmeland (kapittel 12) har han hatt større innflytelse på innvandringspolitikken, som var et annet sentralt tema i hans akademiske virke (se også Røvik og Teigen, kapittel 11).

Brox var opptatt av forholdet mellom kunnskap og politikk, som Stokke og Øye er inne på i kapittel 14. Når blir forskere hørt, og når blir forskningskunnskap ignorert? Vil vi at politiske beslutninger skal være kunnskapsbaserte, så kreves det at man setter seg inn i den faglige kunn-

²⁹ Simon 1957.

skapen som foreligger, og at man går inn for å utvide den. Brox bidro med ny kunnskap, men hverken fraflyttingsproblemet, fiskeriforvaltningen eller de utfordringer innvandringen reiser, er ferdigforsket, fordi konteksten endrer seg, og fordi vi fortsatt lærer av de erfaringer vi høster. Nye tider krever fornyet kunnskap, og det er forskernes rolle å være i front.

Selv om tiår er gått, er Brox' empiriske observasjoner fortsatt interessante. Det samme er hans analytiske perspektiv, som var nyskapende da han presenterte det. Hans løsningsforslag var forankret både i hans forskning og i den virkeligheten han kjente fra sin oppvekst. Han feires i dag som samfunnsdebattant, men den forskning han bygde på, fortjener større oppmerksomhet og å bli ført videre. Her har dagens samfunnsforskere en jobb å gjøre. Da må de tåle det politiske trykket han ble utsatt for. Brox sto rakrygget alene. Dagens nordnorske samfunnsforskere har det lettere; vi er mange flere og har sterke kunnskapsinstitusjoner i ryggen. Vi har steder å søke ly når det stormer for hardt, som det gjerne gjør når hans argumenter dukker opp.

Fraflyttingsproblemet løses ikke én gang for alle. Tiltak som virket før, behøver ikke virke nå. Medisin går gjerne ut på dato. Brox' konklusjoner må forstås ut fra situasjonen som eksisterte i den perioden han gjennomførte sine studier. Han satte likevel agendaen for andre ved Universitetet i Tromsø, noe denne boka vitner om. Han ga oss en metodologi, en måte å gå fram på i studiet av fraflytting og avfolking.

Dersom vi følger hans eksempel, er det sannsynlig at vi i dag vil gjøre andre empiriske funn. Folk forlater fortsatt kystbygdene, men ikke nødvendigvis av samme grunner som tidligere. Her vil en ha nytte av modellen han lanserte, men variabelsettet er ikke nødvendigvis komplett. Gry Paulgaard og Marit Aure påpeker i kapittel 6 for eksempel hans manglende kjønnsperspektiv. Det er ting ved livet i lokale samfunn og blant ungdom som dette perspektivet ikke fanger opp. En kan stille spørsmål ved hans metodologiske individualisme, hans søkelys på individer og deres handlingsvalg.

Brox insisterte på at fiskeri- og distriktpolitikken måtte funderes på den faktiske situasjonen i bygdesamfunnene. En burde studere hvordan folk levde, og hva de drev på med. Da burde en ikke starte med å skissere en politisk utopi. Han mente at politikken måtte innrettes mot å fjerne «flaskehalser» som stengte for realiseringen av folks livsprosjekter og karriereønsker. Brox mente derfor at samfunnsplanleggingen bør starte nedenfra og ikke ovenfra. Herav hans begrep om «generativ planlegging» (se Torill Nyseth og Aksel Hagen, kapittel 7, og Røvik og Teigen, kapittel 11). Dette

er fortsatt et godt råd. Selv om fiskarbondesamfunnet langt på vei er borte, er det samfunnsforskningens oppgave å frambringe kunnskap om hvilke hindringer og handlingsalternativer som eksisterer for folk i lokalsamfunnet. Det er igjen fornuftig å uteske folks erfaringer og synspunkter. De har gjerne egne ideer om hva problemet er, og hva som bør gjøres. Slik lokal kunnskap vil berike planleggingsprosessen.

Brox' analysemodell er slik sett tidløs, slik matematikken er det. Verdier, situasjon og kunnskap/kognisjon er fortsatt aktuelle variabler. Hans poeng om at de henger sammen og må studeres som en helhet, bør være innlysende også i dag. Lokalsamfunnsforskningen bør imidlertid søke dypere og bredere enn det den metodologiske individualismen og teorien om rasjonelle valg inviterer til. Transaksjonalismen – ideen om at samfunnet blir til gjennom aggregerte, individuelle byttehandlinger – er også for snever som samfunnsanalyse. Lokale samfunn er mer enn lokasjoner og markeder. Brox poengterte at verdier skapes og vedlikeholdes gjennom sosial interaksjon. Det gjør de utvilsomt, men ikke kun i «real time». De etableres ikke der og da, og er noe folk har med seg inn i interaksjonen. Ikke alle verdier er gjenstand for forhandling. Ikke alt har en pris.

Sosial interaksjon omfatter mer enn bytterelasjoner og -handlinger. Vi bør studere hvordan denne interaksjonen foregår innen og mellom generasjoner, som Anne Trine Kjørholt har gjort i et flernasjonalt fiskeriprojekt.³⁰ Lokalsamfunnet er ikke bare et sosialt produkt som skal forklares. Det er også en «objektiv realitet» som presser seg på individene i valgsituasjonen og gjør dem til sosiale «produkter». Berger og Luckmanns bok *The Social Construction of Reality* kom ut samme år som *Hva skjer i Nord-Norge?* (1966).³¹ Hadde Brox hatt muligheter for å lese denne, ville han kanskje tenkt annerledes om fraflyttingsproblemet og måten lokale samfunn fungerer på.

Nye utfordringer

Nordnorske lokalsamfunn er i dag mer åpne enn de var på 60- og 70-tallet. Impulsene utenfra er flere og sterkere, blant annet gjennom media, men også på grunn av bedre kommunikasjoner og nye reisevaner, som Brox også var opptatt av i sin andre Nord-Norge-bok.³² Verdivariabelen må nå

³⁰ Kjørholt et al. 2022.

³¹ Berger og Luckmann 1967.

³² Brox 1984.

gis større plass i analysen. Verdier er mer langreiste enn de var tidligere. Kulturelle verdier er ikke nødvendigvis stabile. De skapes og endres over tid og produseres ikke bare lokalt.

I en artikkel Brox publiserte i tidsskriftet *Human Organization* i 1990, understreker han, her i min oversettelse: «En god analysemodell gjør at du kan se et aspekt ved et komplekst problem mye klarere, men du risikerer alltid å miste ut av syne andre viktige detaljer ved det samme fenomen.»³³ Denne risikoen bør en bestrebe seg på å minimere, ikke minst om en tar mål av seg å forstå den valgsituasjonen folk står i. Forskningsspørsmålet bør være hvilke verdier de faktisk legger vekt på i sine flytte- og bosteds-preferanser, ikke bare et forhåndsuttenkt utvalg av dem.

Folk er ikke irrasjonelle om de også tar hensyn til ting de har vanskeligere for å kvantifisere enn lønnsinntekter og bokostnader, snarere tvert om. De er ikke bare smarte, men også kloke. De har følelser og bryr seg om mer enn hva de vinner og taper i penger og ellers har personlig nytte av. Folk kjenner på dilemmaer og at valg kan være vanskelige. Brox mente at kvalitative, ikke tallfestede, verdier hører hjemme i analysen.³⁴ De har sosiale relasjoner som har verdi i seg selv, og som stikker dypere og er mindre flyktige enn relasjoner i et marked. Folk har også livslange relasjoner til enkelte andre. Gry Paulgaard og Marit Aure skriver i kapittel 6 at lokalsamfunn er komplekse, dynamiske, ofte lagdelte og åpne sosiale systemer der økonomiske, sosiale og kulturelle forhold går opp i hverandre på måter som trenger grundigere undersøkelse enn det en enkel modell som den Brox benytter, legger opp til.

Det er viktig å studere hvordan den økonomiske og sosiale organiseringen virker inn på folks muligheter og begrensninger. Men forskere må også å ha øye for hvordan denne organiseringen er del av et mer omfattende sosialt, politisk og moralsk fellesskap som det lokalsamfunnet utgjør. Dette er mest åpenbart i samvirkeformen i fisket og landbruket, som Brox var innom, men ikke bare der. Forvitrer det sosiale fellesskapet, er både lokalsamfunnet og dets økonomiske og sosiale organisering ute å kjøre, fordi de påvirker hverandre gjensidig. Lokalsamfunnet går opp i limingen, blir et utrivelig sted å bo, og fraflytting vil følge. Det var nettopp det folk på Bugøynes slapp å oppleve. Krisen hadde motsatt effekt.

³³ Brox 1990: 232.

³⁴ Brox 1972a: 40.

Lokalsamfunnsforskningen trenger en mer kompleks metodologi enn den Brox-introdiserte. Det gjorde den da, og det gjør den ikke mindre nå. Samfunnsfagene har et batteri av begreper og analyseperspektiver som denne forskningen kan trekke på.

Referanser

- Apostle, R., Barrett, G., Holm, P. et al. (1998). *Community, State and Market on the North Atlantic Rim: Challenges to Modernity in Fisheries*. Toronto: University of Toronto Press.
- Barth, F. (1981). *Process and Form in Social Life. Selected Essays*, bd. I. London: Routledge & Kegan Paul Ltd.
- Bauman, Z. (2001). *Community. Seeking Safety in an Insecure World*. Oxford: Polity Press.
- Berger, P.L. (1969). *Invitation till sociologi. Ett humanistiskt perspektiv*. Stockholm: Rabén och Sjögren.
- Berger, P.L. og Luckmann, T. (1967). *The Social Construction of Reality*. New York: Doubleday Anchor.
- Beyer Broch, H. (2022). «I Shall Be a Fisherman.» Learning from the Past, Imagining the Future. Observation from a Viable Fishing Community in North Norway, 161–176. I Kjørholt, A.T. et al.: *Valuing the Past, Sustaining the Future. Exploring Coastal Societies, Childhood(s) and Local Knowledge in Times of Global Transition*. Cham: Springer Publishing.
- Brox, O. (1966). *Hva skjer i Nord-Norge? En studie i norsk utkantpolitikk*. Oslo: Pax Forlag.
- Brox, O. (1971). *Avfolking og lokalsamfunnsutvikling i Nord-Norge*. Bergen: Sosialantropologisk institutt.
- Brox, O. (1972a). *Strukturfascismen och andra essäer*. Uppsala: Prisma.
- Brox, O. (1972b). *Newfoundland Fishermen in the Age of Industry: A Sociology of Economic Dualism*. St. John's: ISER Press.
- Brox, O. (1984). *Nord-Norge: Fra allmenning til koloni*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Brox, O. (1995). *Praktisk samfunnsvitenskap*. Oslo: Aschehoug forlag.
- Brox, O. (1997). Academic Rationality, Economic Interests and the Making of Public Opinion: How the ITQ Revolution is Being Implemented in the Norwegian Fishing Industry, 51–60. I Pálsson, G. og Pétursdóttir, G. (red.): *Social Implications of Quota Systems in Fisheries*. København: Nordic Council of Ministers.

- Brox, O. (1990). The Common Property Theory: Epistemological Status and Analytical Utility. *Human Organization*, 49(3), 227–235.
<https://doi.org/10.17730/humo.49.3.437hj52455q28577>
- Brox, O. (2023). Slik blir kystfolkets allmenning privatisert, 53–72. I Nilsen, R. et al. (red.): *Allmenningsressurser i nord. Fellesskap og grunnrente*. Stamsund: Orkana Akademisk.
- Elster, J. (1998). *Alchemies of the Mind. Rationality and the Emotions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gudeman, S. (2001). *The Anthropology of the Economy. Community, Market, and Culture*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Eidheim, H. (1981). *Grand Bay. Lokalorganisasjon en vestindisk landsby*. Oslo: Institutt for sosialantropologi. Occasional Paper.
- Jentoft, S. og Finstad, B.P. (2018). Building Fisheries Organizations Through Collective Action in Norway. *Maritime Studies*, vol, nr. 17, 13–25.
- Jentoft, S. og Skogmo, P. (1974). Flyttemønster og flyttemotiver. Nord-norske ingeniører og økonomers valg av bosted. *Tidsskrift for samfunnsforskning*, bd. 15, 154–168.
- Jentoft, S. og Wadel, C. (red.) (1984). *I samme båt: Sysselsettingssystemer i fiskerinæringa*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Jentoft, S. (2023). *The Gift of Community. More Essays on Human Experiences of Small-Scale Fisheries*. St. John's: TBTI Global.
- Kjørholt, A.T. et al. (2022). *Valuing the Past, Sustaining the Future. Exploring Coastal Societies, Childhood(s) and Local Knowledge in Times of Global Transition*. Cham: Springer Publishing.
- Mauss, M. (1966). *The Gift: The Form and Reason for Exchange in Archaic Societies*. London: Cohen & West Ltd.
- North, D. (1990). *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Paine, R. (1974). *Second Thoughts About Barth's Models*. London: Royal Anthropological Institute. Occasional Paper nr. 32.
- Simon, H.A. (1957). *Administrative Behavior*. 2. utgave. New York: Macmillan.
- Wadel, C. og Schou Andreassen, K. (1989). *Ledelse, samarbeid og teamutvikling i fotball og arbeidsliv*. Flekkefjord: SEEK.
- Wright Mills, C. (1959/1999). *The Sociological Imagination*. Oxford: Oxford University Press.